

«СВЯТА РУСЬ»

Русь як геополітична реальність

У другій половині IX ст. сформувалася держава Русь, яка в літературі часто іменується Київською Руссю чи Давньоруською державою. Правда, останні означення є кабінетними термінами. У давньоруських джерелах вони не трапляються. Щодо терміна «Русь», то він мав багато значень. Це й етнонім (Русь як народ), і географічне поняття (Русь як певна територія), і поняття політичне (Русь як держава), навіть – поняття соціальне (Русь як соціальна еліта). У «Повісті минулих літ» під Руссю часто розумілася територія нинішньої Київщини й Чернігівщини, тобто українські землі. А етнонім Русь (про це свідчать різноманітні джерела) використовувався українцями для самоідентифікації аж до XIX і навіть до початку XX ст. включно. Тобто політичний і культурний спадок Русі – це передусім спадок українців¹. Характеризуючи добу Київської Русі, Михайло Грушевський справедливо зазначав, що ця доба «була общеруською, але в тім значенні, що вся Русь, у широких розумінні слова, – уся Східна Європа, яка входила в круг політичних і культурних впливів нашого українського центру, жила його політичним і культурним змістом. Та центр був таки український, хоч який «космополітичний» тоді був, скільки б там не було приходнів, з яких би земель не прибували ті «жаждущііі научення», які постригались в київських монастирях, училися в київських «дідакалів», вступали до кліру св. Софії чи св. Богородиці... Культура XI-XII вв. була українська, як ми кажемо тепер, або «южноруська», як можуть казати ті, для яких назва української звучить дико в приложені до старих

¹ Кралюк П. Звідки пішла Руська земля, або сила м'якого знака // Сила м'якого знака, або Повернення Руської правди. – К., 2011. – С. 144-155.

часів. Відтинати ж її від пізнішої галицько-волинської і новішої киево-галицької літератури, а пришивати її під назвою «общеруської» знов-таки до «руської» – великоруської – завсіди зостанеться операцією не науковою і науковим інтересам противною². Створивши державу Русь із центром у Києві, яка охоплювала терени Східної Європи від Чорного моря до Балтики, предки сучасних українців здійснили «політичне окультурення» Балто-Чорноморського простору³. На основі доступних нам джерел можемо зробити такі висновки щодо Русі як державно-політичного утворення.

По-перше, геополітичною віссю Русі був шлях «із варяг у греки», який поєднував Скандинавію з Візантією. На цьому шляху знаходилися два основні центри Русі – Київ та Новгород.

По-друге, Русь, охоплюючи Балто-Чорноморський регіон, була поліетнічною державою. До її складу входили слов'янські, литовські й фінські племена⁴. По-третє, незважаючи на поліетнічність Руської держави, домінуючим етносом була «Русь», представники якої проживали на півдні, в межах нинішньої української етнічної території.

Микола Костомаров у роботі «Дві руські народності»⁵ запропонував найбільш адекватний опис слов'янського етнічного сегменту Русі. Він говорив, що найдавнішою і базовою народністю цієї держави була південноруська, власне українська. До дещо молодших належала білоруська народність. Молодою народністю, яка відбрунькувалася від південноруської, стала новгородська. Костомаров спеціально проводив польові дослідження на території Новгородської землі й показав, що навіть у ХІХ ст. жителі цього краю за мовою і за побутовою культурою були

² Грушевський М. Історія української літератури: У 6 т., 9 кн. – Т. 2. – К., 1993. – С. 55-56.

³ Про геополітичну роль Балто-Чорноморського простору в історії України, Польщі й Росії див.: Кралюк П. Україна-Польща-Росія // Україна: загрози і виклики. – К., 2013. – С. 41-56.

⁴ Про поліетнічність цієї держави засвідчує опис племен, що входили до складу Русі, в «Повісті минулих літ». Див.: Літопис руський. – К., 1989. – С. 4-6.

⁵ Див.: Костомаров М. Дві руські народності. – К., 2012.

ближчі до українців, ніж до росіян. Інша річ, що в результаті приєднання Новгороду до Московії в 70-х рр. XV ст. місцева еліта була фізично винищена, а до новгородців загалом була застосована політика етноциду. Але, незважаючи на це, жителі цього краю навіть у XIX ст. зберігали в своїй культурі «український слід».

До речі, в нашій літературі так і лишається неосмисленим новгородський феномен, його зв'язки з українством. А таких зв'язків більш ніж достатньо. Нагадаймо хоча б таке: у т.зв. російському епосі, билинах, дії розгортаються переважно в Києві та Південній Русі. Відомо, що ці билини були записані в землях, які входили до складу Новгородської держави. В інших регіонах Росії вони, як правило, не поширювалися⁶. Саме українці та близькі їм новгородці контролювали основні пункти на шляху «із варяг у греки». Певний фрагмент цього шляху знаходився в руках білорусів. Саме ці три етноси становили порівняно стійкий конгломерат, який був основою Давньоруської держави.

Щодо росіян, чи т.зв. великоросів, то вони виникли найпізніше серед слов'янських етносів Русі. Формування цього етносу, який тривалий час іменувався московітами, починається лише в XII ст., коли Русь переживала піднесення й здійснювала колонізацію в північно-східному напрямку, на землі, де переважно проживали фінські народності. Основою московітів (пізніше – великоросів) стали фіни, які були підкорені русичами. Показово, що в росіян поширеним етнонімом є не іменник, а прикметник «руськіє», тобто люди, що належать русичам⁷. Вважається, що Русь як державний організм проіснувала до середини XIII ст., коли була завойована монголо-татарами (сам цей термін не зовсім коректний, але оскільки він увійшов у літературу і набув певного значення, то будемо його використовувати). Насправді, говорити, що монголо-татарська навала стала кінцем Русі – неправильно.

⁶ Пропп В. Я. Русский героический эпос. – М., 1958; Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. – М., 1963.

⁷ Див.: Кралуок П. Москва сльозам не вірить, або Чи є росіяни слов'янами? // Сила м'якого знака, або Повернення Руської правди. – С.310-323.

Конгломерат руських князівств, які й політично, і культурно були пов'язані між собою, продовжував зберігатися. Завойовані переважно були північно-східні князівства, на теренах яких формувалася російська народність. Правда, монголо-татари в 1240 р. взяли Київ. З того часу починається занепад руської столиці. Однак значна частина українських етнічних територій продовжувала лишатися самостійною, вступаючи в певні домовленості із Золотою Ордою. Те саме стосувалося Новгород та білоруських земель.

Агонія руської цивілізації тривала ще близько ста років. На її уламках виникла держава, яка в літературі іменується Галицько-Волинське князівством. Правителі останнього намагалися контролювати Балто-Чорноморський простір. Межі цієї держави поширювалися не лише на Волинь та Галичину. На півдні її територія охоплювала Буковину й нинішню Молдову, доходючи до Чорного моря. На півночі простягалася до Підляшшя, а галицько-волинські князі намагалися поширити свої терени на білоруські й литовські землі. Але в середині XIV ст. Галицько-Волинське князівство припинило своє існування під натиском Польського королівства, яке хотіло контролювати Балто-Чорноморський простір і, в певному сенсі, виступало альтернативою цій державі. Падіння Галицько-Волинського князівства стало завершенням існування руської цивілізації, створеної переважно русинами-українцями та новгородцями.

Є сенс говорити про довготривалість цієї цивілізації. Початок її існування можемо віднести до кінця IX ст. – завершення, як уже зазначалося, до середини XIV ст. До того ж релікти цієї цивілізації продовжували зберігатися і в Новгороді до його загибелі в XV ст., і у Великому князівстві Литовському, що включало не тільки і не стільки литовські землі, скільки терени Білорусі та Південної України. Зрештою, певні елементи руської (давньоукраїнської) культури були прищеплені й у Великому князівстві Московському, і в королівстві Польському, і в Молдові.

Осмилення місії Русі-України в «Слові про Закон і Благодать» і в «Повісті минулих літ»

Становлення й розвиток Русі як державного організму, що контролював Балто-Чорноморський простір, супроводжувалося формуванням князівських та боярських еліт, які домінували в цій державі. Йшло також формування культурної еліти, що мала на меті, передусім, «ідеологічне обслуговування» еліти соціальної. Важливим у цьому випадку стало прийняття християнства.

Процес християнізації в Русі мав довготривалий характер. Початки його сягають середини IX ст. (т.зв. Аскольдове хрещення), а в основному він був завершений наприкінці X ст. (Володимирове хрещення)⁸. Вказані процеси ставили перед елітою (як соціальною, так і культурною) Русі питання про місце цієї держави в світових процесах. Зрозуміло, осмислення цього питання здійснювали представники культурної еліти, які здебільшого були не лише християнами, а й духовними особами. Тому таке осмислення здійснювалося в християнському контексті. Відповідно, Русь поставала як християнська держава, а її місія осмислювалася як країни, що несе віру Христову.

Одним із перших творів Київської Русі, в якому давалося таке осмислення, було «Слово про Закон і Благодать», авторство якого приписують Іларіону, що за часів Ярослава Мудрого, з 1051 р., опинився на київському митрополичому престолі.

Поява цього твору стала результатом політичного й релігійно-культурного піднесення, що спостерігалося за правління Ярослава Мудрого. У «Повісті минулих літ» під 1037 р., де розповідається про будівництво Софії Київської, інших культових споруд, а також Золотих воріт, вміщений великий панегірик цьому князю.

«І при нім, – читаємо в цьому літописному творі, – стала віра християнська плодитися в Русі і розширятися, і чорноризці стали множитися, і монастирі почали з'являтися. І любив Ярослав церковні устава, і попів любив він велико, а понад усе любив чорноризців. І до

⁸ Див.: Брайчевський М.Ю. Утвердження християнства на Русі. – К., 1988; Рапов О.М. Русская церковь в IX – первой трети XII в. Принятие християнства. – М., 1988.

книг він мав нахил, читаючи [їх] часто вдень і вночі. І зібрав він писців многих, і перекладали вони з гречизни на слов'янську мову і письмо [святее], і списали багато книг. І придбав він [книги], що ними поучаються віруючі люди і втішаються ученням божественного слова. Бо як ото хто-небудь землю зоре, а другий засіє, а інші пожинають і їдять поживу вдосталь, – так і сей. Отець бо його Володимир землю зорав і розм'якшив, себто хрещенням просвітив, а сей *великий князь* Ярослав, син Володимирів, засіяв книжними словами віруючих людей, а ми пожинаєм, учення приймаючи книжнеє»⁹.

Далі в цьому панеґірику говориться, що Ярослав Мудрий у багатьох містах побудував церкви, давав священникам частку свого майна. Тому «умножилися пресвітери і люди християнські, і радувався Ярослав вельми, бачачи багато церков і люду християнського, а враг-[диявол] ремствував, що його побіждають нові люди християнськії»¹⁰.

Іларіона поставили митрополитом за ініціативою князя Ярослава собором руських єпископів без згоди константинопольського патріарха, що свідчило про намагання світської влади й руських церковних кіл унезалежитися від Візантії. Написання «Слова...» відносять до 1037-1050 рр. Щоправда, авторство Іларіона не є остаточно доведеним. Хоча вважається достатньо ймовірним.

Про Іларіона знаємо дуже мало. Він фрагментарно згадується в «Повісті минулих літ». Під 1051 р., де говориться про його призначення митрополитом Русі, читаємо таке: «Коли боголюбивий князь великий Ярослав уподобав [село] Берестове і церкву Святих апостолів, суцц тут, і пошів многих надбав, то між них був пресвітер, на ім'я Іларіон, муж благий, і книжник, і пісник. І ходив він з Берестового на Дніпро, на пагорб, де нині старий монастир Печерський, і тут молитви діяв»¹¹. Отже, з цих слів стає зрозумілим, що Іларіон був наближеним до князя Ярослава, служив у церкві в його заміській резиденції. Очевидно, це було не останньою причиною того, чому він

⁹ Літопис руський. – К., 1989. – С. 89.

¹⁰ Там само. – С. 92.

¹¹ Там само. – С. 95.

ЗМІСТ

«СВЯТА РУСЬ»	3
<i>Русь як геополітична реальність</i>	3
<i>Князі Острозькі та «реанімація» Давньої Русі</i>	21
<i>«Мур християнства»</i>	33
<i>Київ – другий Єрусалим</i>	39
ПІД ІМПЕРСЬКИМИ ОРЛАМИ:	
КОМПРОМІСИ Й ПРОТИСТОЯННЯ	48
<i>Малоросійські трубадури Російської імперії</i>	48
<i>Осмислення місця України в козацькому літописанні (Літописи Самовидця, Григорія Грабянки, Самійла Величка, «Історії русів»)</i>	58
<i>Микола Гоголь: у пошуках компромісу з імперією</i>	69
<i>Тарас Шевченко: заперечення імперськості</i>	80
<i>«Книга битія українського народу» – пам'ятка українського месіанізму</i>	90
<i>Польські слов'янофіли про місію України</i>	97
<i>«Дві руські народності» Миколи Костомарова: заклик до єднання антагоністів?</i>	107
<i>Іван Франко: спроба вийти за межі можливого</i>	112
<i>Михайло Грушевський: подолання культурного імперіалізму як засада для самостійності України</i>	118
УКРАЇНСЬКИЙ МЕСІАНІЗМ	
І ОСМИСЛЕННЯ ВИКЛИКІВ ХХ СТ.	122
<i>Виклики ХХ ст. та їхній вплив на українську суспільно-філософську думку</i>	122
<i>Історіософія та філософія політики В'ячеслава Липинського</i>	128
<i>Теорія «азіатського ренесансу» Миколи Хвильового</i>	145
<i>Концепт України як екуменічного інтегратора Європи в теоретичних побудовах Арсена Річинського</i>	150
<i>Ідеологія українського націоналізму</i>	166

<i>Осмилення українських проблем Уласом Самчуком</i>	182
<i>Україноцентричні орієнтири шістдесятників</i>	192
ОСМИСЛЕННЯ МІСІЇ УКРАЇНИ	
В ЧАСИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ	200
<i>Леонід Кравчук</i> <i>(роки президентства: 1991 – 1994)</i>	201
<i>Леонід Кучма</i> <i>(роки президентства: 1994 – 2004)</i>	206
<i>Віктор Ющенко</i> <i>(роки президентства: 2004 – 2010)</i>	210

